

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ЯКУШЕВА ЄВГЕНІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 159.923.2: 159.944 (043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ПРИ РІЗНИХ СТИЛЯХ ПОДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
психологічних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному аерокосмічному університеті ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Научитель Олена Давидівна,
Національний аерокосмічний університет
ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
доцент кафедри психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Вірна Жанна Петрівна,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк,
професор кафедри педагогічної та вікової психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Луцьков Віталій Євгенійович,
Національний медичний
університет імені О. О. Богомольця, м. Київ,
доцент кафедри загальної та медичної психології.

Захист відбудеться «16» грудня 2021 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.08 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 450.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «15» листопада 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Наталія БАРИНОВА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В Україні та світі протягом останнього десятиліття відбуваються кризи в різних сферах функціонування суспільства, і ці кризи призводять до значної напруженості як у суспільстві в цілому, так і в окремій особистості (Бевзенко Л. Д., Злобіна О. Г., Шульга М. О.). Брак механізмів емоційної регуляції позначається в значному зростанні в Україні таких негативних явищ, як алкоголізація населення (Коломієць Л. І., Лінський І. В.), уживання наркотичних речовин (Антонович М. О.), лудоманія (Єрмоліна О. Б., Юнг Н. В.), суїцидальна поведінка (Кованда О. В.), розлучення (Склярчук А. В.), професійне вигорання (Гнускіна Г. В., Карамушка Л. М.), зниженні якості життя (well-being) і суб'єктивного добробуту (SWB) (Олефір В. О., Ryff C. D.). Ситуація загострюється через наявність пандемії COVID-19: у 40% вилікуваних від COVID-19 спостерігаються депресія, тривога тощо (Венгер О. П., Чабан О. С., Vazquez С.).

Одна зі складових напруженості пов'язана з динамічними перетвореннями професійного середовища: появою нових професій, нових компетенцій і підвищенням вимог до кваліфікації й т. д. Така напруженість вимагає від особистості необхідності адаптуватися в новому середовищі.

Адаптаційні стилі поведінки («захисні механізми», «копінг-стратегії», «техніки маніпуляції», «механізми інтраціяції» тощо) можуть бути розглянуті як безпосередньо, поза контекстом цілого (типу особистості, рівня самосвідомості), так і в контексті базових психологічних конструктів («психологічна зрілість», «стиль особистості», «характер», «рівень самосвідомості» й т. ін.).

Існують різні контексти дослідження самосвідомості: функціональний (Гладкий С. О.), генезисний (Волкова С. В., Стельмах О. В.), структурний (Кучеровская Н. А., Morin А.), професійний (Бобро Н. В., Гульбс О. А., Кобець О. В., Корсун Ю. О.) тощо. Проте адаптаційний (регулятивний) контекст самосвідомості досліджено достатньо мало (Дідух М. М., Цукур О. Г., Vaumeister R.), а саме він дозволяє розглядати адаптаційний ресурс особистості як один із проявів цілісної організації особистості та її самосвідомості. Отже,

проблемним полем пропонованої роботи є аналіз функціонування стратегій подолання в контексті функціонування самосвідомості.

У літературі відзначено, що стиль подолаючої поведінки пов'язаний із рівнем зрілості особистості (Титаренко Т. М., Наан N.), а в деяких роботах – і з рівнем її самосвідомості (Грандт В. В., Ткачук А. Т.). Однак такі дані вкрай нечисленні й суперечливі (Гребенюк Г. С., Іванова О. В.). Від конструктивності обраного стилю подолання залежить зростання адаптаційних здібностей особистості (Родіна Н. В.), стресостійкості (Мозговий В. І.), саморозвиток і самовдосконалення (Кривоконь Н. І., Луцьов В. Є., Ярош Н. С., Super D.).

Створення програм розвитку самосвідомості, імовірно, підвищить ефективність її адаптаційного потенціалу через актуалізацію нових копінг-стратегій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», а саме в межах наукової теми «Комплексний психологічний супровід навчально-виховного процесу у сучасному технічному ВНЗ за умов соціально-політичних трансформацій українського суспільства» (ДРН: 0117U005564; ДОН: 0221U100441) (2018-2020 рр.).

Об'єкт дослідження – самосвідомість особистості.

Предмет дослідження – особливості структурної організації професійної самосвідомості особистості при різних стилях подолаючої поведінки (далі – СПП).

Мета дослідження – визначити особливості структурної організації професійної самосвідомості особистості при різних СПП.

Для досягнення зазначеної мети в роботі було сформульовано такі **завдання**:

1. Провести теоретичний аналіз стану розроблення проблеми професійної самосвідомості.

2. Виявити парціальні особливості (когнітивного, поведінкового й афективно-ціннісного) компонентів професійної самосвідомості особистості при різних СПП.

3. Визначити цілісну структурну організацію професійної самосвідомості особистості при різних СПП.

4. Розробити й визначити ефективність програми соціально-психологічного тренінгу розвитку професійної самосвідомості.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано комплекс методів: *теоретичні* (аналіз науково-дослідницьких джерел), *емпіричні* (метод опитування, психодіагностичний метод, метод контент-аналізу) і *математико-статистичні* методи дослідження.

Методологічну та теоретичну основу дослідження складають концепція діяльнісного опосередкування особистісного розвитку (Леонт'єв О. М., Максименко С. Д.), принцип єдності свідомості й діяльності (Анан'єв Б. Г., Виготський Л. С., Рубінштейн С. Л.), теорії самосвідомості особистості (Дробот О. В., Кон І. С., Duval S., Wicklund R. A.), когнітивна теорія стресу (Lazarus R. S., Folkman S.), моделі подолання (Hobfoll S. E., Nakano K.), дослідження адаптаційних ресурсів особистості (Вірна Ж. П., Маркова М. В., Шестопалова Л. Ф.), теорія сенсожиттєвих орієнтацій (Леонт'єв Д. О.), диспозиційна концепція особистості (Ядов В. О.), концепція ціннісних орієнтацій (Rokeach M.), концептуальні засади клієнт-центрованої психотерапії (Кочарян О. С., Слободянюк І. А., Rogers C. R.).

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні уявлень про структурну й функціональну організацію професійної самосвідомості та її адаптивні ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

– *уперше*:

– визначено ефекти цілісної структурної організації самосвідомості при різних типах СПП:

- при конструктивному стилі подолання – «потенціювання», «диференціювання», «інтегрування» й «компенсація» складових компонентів самосвідомості;

- при неконструктивному стилі – «поляризація» й «ретардація» складових компонентів самосвідомості;

– виявлено феномен «усіченого складу» факторів структурної організації самосвідомості при неконструктивному стилі подолання, що значно знижує їхній адаптаційний потенціал;

– *подальшого розвитку дістало:*

– уявлення про функціонування стратегій подолання в контексті самосвідомості, а саме про те, що при конструктивних СПП адаптаційний потенціал самосвідомості є більш розвиненим;

– *уточнено:*

– особливості функціонування окремих компонентів самосвідомості при конструктивному СПП, а саме поведінкового («цілеспрямованість», «контроль» власного життя, рефлексія обмежень власних ресурсів для подолання складних обставин життя; більш розвинені процеси саморегуляції особистості й готовність утручатися в життя), афективного-ціннісного (більш високий регулятивний потенціал, пов'язаний із прийняттям себе, позитивною «Я»-концепцією (позитивним самостваленням), спрямованістю на активне життя й ефективність діяльності, наявністю ціннісної саморегуляції) і когнітивного (ідентичність особистості не обмежується професійною самореалізацією, виявляє більш широкий діапазон її функціонування в професії, сім'ї та інших сферах буття) компонентів.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що автором розроблено програму розвитку професійної самосвідомості. Програму впроваджено у діяльність центру «Впровадження психотренінгових технологій» навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України, м. Харків (Акт впровадження № 32 від 05.06. 2021 р).

Основні положення дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (Акт впровадження № 56 від 27.05.2021 р.); Харківського національного університету внутрішніх справ (Акт впровадження № 123 від 28.05.2021 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри психології та науково-практичних семінарах Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»; доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Вектори психології» (м. Харків, 2010 р., 2011 р.); «Харківська школа психології: наукова спадщина і сучасність» (м. Харків, 2012 р.), «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2017 р.), «Психологічне консультування та психотерапія: виклики сучасності» (м. Харків, 2019 р.); науково-практичній конференції студентів і молодих учених «Психологія в сучасному світі» (м. Харків, 2011 р., 2012 р., 2018 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток національної освіти: стратегія, тактика, виміри змін» (м. Харків, 2018 р.); the 32nd International Congress of Psychology (Virtual ICP) (Prague, Czech Republic, 2021 р.).

Публікації. Результати дослідницької роботи опубліковано у 8 статтях: 7 – у фахових виданнях України, 1 – у періодичних виданнях іншої держави, 6 тез доповідей – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг складає 228 сторінки друкованого тексту, з них 194 сторінок основного тексту. Дисертація включає 39 таблиць і 18 рисунків. Список використаних джерел налічує 212 найменування, у тому числі 74 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження, методологічну та теоретичну основи й методи дослідження, розкрито його наукову новизну, теоретичне й практичне значення, наведено дані про впровадження результатів та окреслено структуру дисертації.

У *першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми професійної самосвідомості особистості»* подано аналіз наукової

літератури з відповідної тематики: описано концептуальні підходи до визначення сутності категорії «професійна самосвідомість», основні теорії та аспекти визначення її структури, особливості її розвитку, розглянуто моделі подолаючої поведінки, окреслено проблематизацію дослідження, пов'язану з аналізом стилів подолання в адаптаційному контексті самосвідомості.

Сучасні дослідження самосвідомості розглядали її різні аспекти: функціональний (Гладкий С. О., Крюкова Т. В.), генезисний (Волкова С. В., Стельмах О. В.), структурний (Кучеровская Н. А., Чеснокова І. І., Morin А.), професійний (Бобро Н. В., Гульбс О. А., Кобець О. В., Корсун Ю. О., Endler J. H., Nakano N. S., Parker K., Weber H.), адаптаційний (регулятивний) (Васьковська С. В., Дідух М. М., Іващенко О. А., Цукур О. Г., Чемодурова Ю. М., Vaumeister R.) і т. д. Саме останній дозволяє трактувати адаптаційний ресурс особистості як один із проявів цілісної організації особистості та її самосвідомості. Адаптаційний потенціал самосвідомості реалізується в різних утвореннях: біфокальність самосвідомості (баланс «Я»-переживання і «Я»-рефлексії) (Павелків Р. В., Слободчиков В. І.); захисні механізми особистості (Зеленська В. Ю., Мак-Уільямс Н.); емоційна зрілість (Кочарян О. С., Півень М. А., Тищенко С. П.); метакогнітивні здібності (Карпов О. В., Everett J., Morin А.) тощо.

У дослідницькій літературі відзначено, що стиль подолаючої поведінки пов'язаний із рівнем зрілості особистості (Титаренко Т. М., Наан N.), а в деяких роботах – і з рівнем її самосвідомості (Грандт В. В., Ткачук А. Т.). У наукових джерелах указано, що конструктивність подолання пов'язана з високим рівнем адаптаційних здібностей особистості (Родіна Н. В.), стресостійкості (Мозговий В. І.), саморозвитку й самовдосконалення (Кривоконь Н. І., Луньов В. Є., Ярош Н. С.), а саму поведінку, що долає напруженість, розглядають через осі, моделі та стратегії (Hobfoll S.). Однак дані щодо «системних якостей» (Кузьмін В. П.) копінг-стратегій украй нечисленні й суперечливі (Гребенюк Г. С., Іванова О. В.).

Отже, проблемним полем цієї роботи є аналіз функціонування стратегій подолання в контексті функціонування самосвідомості.

У другому розділі «*Організація та методи дослідження*» надано характеристику дослідницьких груп і методів дослідження.

У дослідницькі групи було залучено 163 чоловіки, які є працівниками пожежно-рятувальних бригад частин ДСНС України, віком від 26 до 35 років, із середнім стажем роботи за фахом від 4 до 9 років. Використовувався метод крайніх груп. Критерієм розподілу на дві групи був показник загального індексу конструктивності стилів подолаючої поведінки (СПП), який розраховувався відповідно до формули, запропонованої Hobfoll S.:

$$ІК = АП : ПА,$$

де ІК – індекс конструктивності, АП – сума показників субшкал «асертивні дії», «вступ до соціального контакту», «пошук соціальної підтримки», ПА – сума показників субшкал «уникнення», «асоціальні дії», «агресивні дії».

Групу 1 склали 87 чоловіків із високим індексом конструктивності подолаючої поведінки ($ІК > 1,1$); групу 2 – 59 чоловіків із низьким індексом конструктивності подолаючої поведінки (за $ІК < 0,85$). Особи із середнім індексом ІК ($0,85 - 1,1$) від подальшої участі були виключені, бо, по-перше, їх було замало, а по-друге, урахування цих даних може спотворити закономірності.

Для розв'язання поставлених завдань були використані методики: «Незавершені речення» (Сакс Дж. М., Леві С.), методика «Хто Я?» (Кун М., Макпартленд Т. у модифікації Румянцевої Т. В.), «Тест-опитувальник для визначення самоствалення особистості» (Столін В. В., Пантелеєв С. Р.), опитувальники: «Стратегії подолання стресових ситуацій» (Hobfoll S. в адаптації Водоп'янової Н., Старченкової Є.), «Сенсожиттєві орієнтації» (Леонт'єв Д. О.), «Стильова саморегуляція поведінки людини» (Моросанова В. І., Коноз Є. М.), «Q-сортирування» (Стефансон В.), «Ціннісні орієнтації» (Рокич М.); автобіографічна анкета, твір «Моя професія», методика «Я соціально-символічні завдання» (Лонг Б., Зиллер Р., Хендерсон Р.).

Для оброблення отриманих результатів у роботі були використані математико-статистичні методи: перевірка достовірності відмінностей зв'язаних вибірок (Т-критерій Вілкоксона, G-критерій знаків), перевірка достовірності відмінностей

незв'язаних вибірок (t-критерій Стюдента, ф-критерій кутового перетворення Фішера, U-критерій Манна-Уїтні) і факторний аналіз (метод головних компонент, обертання Varimax raw).

У третьому розділі «Структура професійної самосвідомості особистості при різних стилях подолаючої поведінки» розглянуто цілісну структурну організацію професійної самосвідомості особистості та її парціальні (когнітивний, поведінковий та афективно-ціннісний) компоненти відповідно до конструктивності СПП.

Поведінковий компонент професійної самосвідомості містить такі складові: сенсожиттєві орієнтації (далі – СЖО), стильову саморегуляцію, деякі тенденції поведінки особистості (незалежність, прийняття боротьби, товарищескість).

Різниця виразності показників СЖО між групами 1 і 2, які належать до поведінкового компонента самосвідомості, є статистично значущою – у групі з конструктивним СПП такі показники є більш високими: «загальний показник СЖО» (U-критерій Манна-Уїтні =1587,5; $p<0,01$), «цілі в житті» (U=1873, $p<0,01$), «процес життя» (U=1961,5; $p<0,01$), «результативність життя» (U=2085, $p<0,05$), «локус контролю-Я» (U=1934, $p<0,01$) та «локус контролю життя» (U=1852,5; $p<0,01$).

При конструктивному СПП вищі показники регуляторних процесів: «планування» (U=1736,5; $p<0,01$), «моделювання» (U=1564,5; $p<0,01$), «програмування» (U=1823, $p<0,01$), «оцінювання результатів» (U=2086,5; $p<0,05$) – і такої регулятивно-особистісної властивості, як «гнучкість» (U=1912,5; $p<0,01$).

Дослідження «Тенденції поведінки» виявило, що при неконструктивному СПП більш часто зустрічаються надвисокі показники «залежності» (U=2070,5; $p<0,05$), «незалежності» (U=2102,5; $p<0,05$) і високі показники «уникання боротьби» (U=1831, $p<0,01$), а в групі з конструктивним СПП переважає тенденція «прийняття боротьби» (U=1711,5; $p<0,01$).

Отже, при конструктивному СПП в особистості більш виражені такі показники поведінкового компонента самосвідомості, як-от: «цілеспрямованість», «контроль» власного життя, рефлексія обмежень власних ресурсів подолання складних обставин життя; більш розвинені процеси саморегуляції особистості й

готовність утручатися в життя. Функціонально поведінковий компонент самосвідомості є більш зрілим, таким, що сприяє здійсненню професійних завдань.

Таблиця 1

**Факторна структура поведінкового компонента
професійної самосвідомості в групах 1 і 2**

СЖО, саморегуляція й основні тенденції поведінки	Фактор «Саморегуляція життя» група 1 (39,88%)	Фактор «Контрольованість життя» група 2 (43,2%)
Осмисленість життя	0,95	
Цілі в житті	0,87	
Результативність життя	0,87	
Процес життя	0,86	
Локус контролю – «Життя»	0,85	0,55
Локус контролю – «Я»	0,82	
Загальний рівень саморегуляції	0,81	
Моделювання	0,71	0,67
Програмування	0,68	0,62
Гнучкість	0,65	0,6
Планування	0,52	-0,43
Оцінка результатів	0,45	
Тенденція до товарищкості		-0,67

Структурна організація поведінкового компонента професійної самосвідомості (дані наведено в табл. 1) в обох групах подана одним фактором (імовірно, складові поведінкового компонента самосвідомості є семантично дуже близькими): при конструктивному стилі подолаючої поведінки – «Саморегуляція життя»; при неконструктивному – «Контрольованість життя». Однак кількість складових при конструктивному СПП, по-перше, більша, що, імовірно, свідчить про більшу диференційованість структури, і, по-друге, цей фактор є монополярним, що свідчить про інтегрованість структури. Структурна організація поведінкового компонента самосвідомості при конструктивному СПП може бути описана наявністю таких ефектів: «диференціювання» (наявність більшої кількості складових), «інтегрування» (входять до фактору з одним знаком), «потенціювання» окремих його складових (вони посилюють прояви один одного), «компенсації»

одних складових іншими (недоліки одних складових вирівнюються іншими); інтеграції окремих складових фактору. Це робить таку структуру зрілою.

При неконструктивному СПП структура поведінкового фактору самосвідомості є біполярною, що відбиває наявність ефекту «взаємної ретардації» складових зазначеного фактору. У цілому така структура самосвідомості є більш простою.

Імовірно, адаптаційний ресурс самосвідомості визначається розвиненістю складових поведінкового компонента професійної самосвідомості.

Афективно-ціннісний компонент професійної самосвідомості містить: «Я»-концепцію (ставлення до себе), ціннісну саморегуляцію, структуру системи ЦО.

Виявлено, що при конструктивному СПП у самоствалненні вищі «самоповага» ($U=1329,5$; $p<0,01$), «аутосимпатія» ($U=1356$, $p<0,01$), «очікування з боку інших» ($U=1155,5$; $p\leq 0,01$), «самоінтерес» ($U=1545,5$; $p\leq 0,01$), «самовпевненість» ($U=1601$, $p<0,01$), «ставлення до мене з боку інших» ($U=1276,5$; $p<0,01$), «самокерівництво, самопослідовність» ($U=1986,5$; $p<0,05$), «самоприйняття» ($U=1536$, $p<0,01$), «саморозуміння» ($U=2014,5$; $p<0,05$).

При неконструктивному СПП у параметрі «самоствалнення» більш високі показники «самообвинувачення» ($U=1245$, $p\leq 0,01$).

Наступною складовою афективно-ціннісного компонента самосвідомості стали ЦО. Установлена різниця ієрархічної структури цінностей-цілей і цінностей-засобів при різних СПП.

При конструктивному СПП серед термінальних цінностей більш значущі «активне діяльнісне життя» ($U=2092,5$; $p<0,05$) і «продуктивне життя» ($U=2005,5$; $p<0,05$). Серед інструментальних цінностей вагомішими є «відповідальність» ($U=1830,5$; $p<0,01$), «ефективність у справах» ($U=1732$, $p<0,01$) та «акуратність» ($U=1865,5$, $p<0,01$).

При неконструктивному СПП серед термінальних цінностей більш значущі «суспільне визнання» ($U=1870,5$; $p<0,01$), «свобода» ($U=1863,5$, $p<0,01$), «впевненість в собі» ($U=1904,5$; $p<0,01$); серед інструментальних – «самоконтроль» ($U=1691$, $p<0,01$) і «високі потреби» ($U=2053$, $p<0,05$).

Отже, функційно афективно-ціннісний компонент самосвідомості при конструктивному СПП виявляє більш високий регулятивний потенціал, пов'язаний із прийняттям себе, позитивною «Я»-концепцією (позитивним самоствавленням), спрямованістю на активне життя, ефективність діяльності, наявністю ціннісної саморегуляції, тоді як при неконструктивних стилях СПП цінності мають більш загальний характер і, скоріше, свідчать про наявні дефіцити (наприклад, свободи й упевненості в собі), бо насправді в них спостерігаються високі показники «самообвинувачення».

Структурна організація афективно-ціннісного компонента самосвідомості при конструктивному СПП визначена трьома факторами: «Позитивне самоствавлення» (23,12%), «Інтерес до себе» (17,24%), «Продуктивність життя» (13,16%) – і характеризується більшою диференційованістю (більше визначених факторів та їх наповненість складовими), адже при неконструктивному СПП виокремлюються два фактори: «Ставлення з боку інших» (21,16%) і «Повага до себе» (18,27%).

У цілому особливості структурної та функціональної організації афективно-ціннісного компонента самосвідомості відбивають емоційну зрілість особистості.

Когнітивний компонент самосвідомості особистості складається зі знання особистості про себе, професійної ідентичності в «Я-концепції», особливостей сприйняття образу професії та ставлення до неї. Виявлено, що професійна самоідентичність при різних СПП має як схожу тенденцію, так і відмінності. Незалежно від СПП у «Я-концепції» є позитивне ставлення до професії, усвідомлення себе як професіонала. 92% від усіх досліджуваних осіб відзначали «важливість професії», її «значення для суспільства», «благородність характеру» (методика «Хто Я?»).

Різниця між групами стосувалася лише частоти опису змісту діяльності, яка вища в групі 1 ($\phi = 6,80$, $p < 0,01$), і власне назви професії ($\phi = 6,80$, $p < 0,01$), яка вища в групі 2. У творах про свою професію досліджувані групи 2 частіше ставилися до професії «як до можливості реалізувати себе» ($\phi = 2,66$, $p < 0,01$). Імовірно, така ідентифікація з професією пов'язана з механізмом фузії, «злиття у “ми”», що відбиває проблеми особистісної ідентичності. Ідентичність особистості

(когнітивний компонент) при конструктивному СПП не обмежується професійною самореалізацією, а виявляє більш широкий діапазон її функціонування в професії, сім'ї та інших сферах буття.

Було встановлено різницю структури когнітивного компонента професійної самосвідомості, а саме те, що при конструктивному стилі СПП її можна описати через фактори «Благородність професії» (18,04%), «Позитивне ставлення до професії» (15,47%), «Просоціальна спрямованість» (11,56%), які є монополярними, що свідчить про наявність ефекту потенціювання складових когнітивного компонента професійної самосвідомості особистості й про їхню інтегрованість.

При неконструктивному СПП структура когнітивного компонента професійної самосвідомості також описується трьома факторами: «Професія як можливість самореалізації» (19,32%), «Суперечливість у ставленні до професії» (15,27%) й «Егоцентрична позиція» (12,06%), які є біполярними, що створює ефект «ретардації» (взаємогальмування складових когнітивного компонента).

Порівняння цілісної **структурної організації професійної самосвідомості при різних СПП** (факторизація за всіма компонентами самосвідомості) виявило деяку різницю.

При конструктивному СПП структурна організація самосвідомості визначається чотирма факторами: «Професійне самоставлення» (24,09%), «Чоловіча справа» (20,77%), «Результативність життя» (17,56%) і «Ціннісність» (14,67%) – і характеризується більш розвиненим адаптаційним потенціалом самосвідомості особистості: фактори є монополярними, їх більше, що створює ефекти диференційованості, взаємного потенціювання складових кожного фактору й інтегрованості складових кожного фактору. Окрім того, у структурі кожного фактору подано всі три компоненти самосвідомості (поведінковий, афективно-ціннісний і когнітивний), що робить їх функціонально такими, що мають більш виражений регулятивний ресурс. Наявність вищезазначених ефектів відбиває більш зрілу структуру самосвідомості при конструктивному СПП.

При неконструктивному СПП усі фактори є біполярними: «Соціальність» (27,65%), «Самосприйняття» (24,5%), «Егоцентризм» (18,08%). Наявність

біполярності й невеликої кількості складових компонентів самосвідомості в кожному факторі свідчать про меншу диференційованість структурної організації, про наявність ефекту взаємної ретардації її складових. Склад факторів містить лише складові поведінкового й афективно-ціннісного компонентів самосвідомості, тобто їхній склад є усіченим, що також знижує адаптаційний потенціал цієї структури самосвідомості.

Функціонально при конструктивному СПП переважають такі показники самосвідомості: просоціальна позиція, спрямованість на командну роботу й виразне загальне позитивне ставлення до професії; при неконструктивному СПП – егоцентрична позиція (професію частіше розглядають як засіб самореалізації, отримання соціального визнання).

Отже, подолаюча поведінка може бути зрозумілою в контексті цілісного утворення – самосвідомості особистості.

На підставі результатів дослідження було розроблено **програму розвитку професійної самосвідомості** й подано її теоретико-методологічне обґрунтування, опис та оцінку ефективності.

Програму спрямовано на розвиток усвідомленого сприйняття свого образу-Я, рефлексії та навичок саморегуляції й реалізовано у формі **соціально-психологічного тренінгу** (далі – СПТ). У СПТ реалізовано групову форму роботи, побудовану на принципах людино-центрованого підходу.

Завдання СПТ: 1) розвиток позитивного самоствавлення, 2) усвідомлення побудови своєї системи саморегуляції, 3) усвідомлення своєї професійної ідентифікації, 4) розвиток конструктивних стратегій поведінки.

Методологічна основа тренінгу – принцип людино-центрованого підходу (Кочарян О. С., Слободянюк І. А., Rogers С. R.). Програма охоплює блоки: діагностичний, мотиваційний, тренінговий, оцінки ефективності (рис. 1).

Діагностичний	<ul style="list-style-type: none"> • Формування групи учасників тренінгу; діагностика компонентів ПС та подолаючої поведінки
Мотиваційний	<ul style="list-style-type: none"> • Надання інформації про цілі тренінгу. Спонування бажання змін
Тренінговий	<ul style="list-style-type: none"> • Розвиток та підвищення складових поведінкового, афективно-ціннісного, когнітивного компонентів самосвідомості
Оцінки ефективності	<ul style="list-style-type: none"> • Проведення повторного тестування, оцінка змін в динаміці, експертні висновки

Рисунок 1 – Блоки тренінгової програми

Мішенями впливу СПТ є компоненти професійної самосвідомості, такі як: поведінковий (саморегуляція, смисло-життєві орієнтації), афективно-ціннісний (самоствлення), когнітивний (професійна ідентичність).

Сеттинг – 21 година протягом 7 тижнів, щільність зустрічей – 2 рази на тиждень, тривалість одного заняття – 1,5 години.

Апробація запропонованої програми СПТ здійснювалася в центрі психотренінгових технологій навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України (м. Харків). У СПТ брали участь 18 осіб із неконструктивним СПП. До контрольної групи входили 19 осіб із неконструктивним СПП, що не були задіяні в тренінговій роботі.

Таблиця 2

Ефективність тренінгової програми

№	Критерій	Критерій знаків
1.	Професійна ідентичність	5*
2.	Позитивне ставлення до своєї професії	4*
3.	Загальний показник осмислення життя	4*
4.	Планування	3**
5.	Загальний рівень саморегуляції	2**
6.	Саморозуміння	3**
7.	Самоконтроль	5**

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Оцінка ефективності СПТ, а саме стійкості змін складових самосвідомості (безпосередньо після завершення тренінгової програми), проводилася за допомогою G-критерію знаків. Критерії оцінки та значущість відмінностей наведено в таблиці 2.

Виявлено достовірні зміни в учасників СПТ когнітивного («професійна ідентичність», «позитивне ставлення до професії»), поведінкового («планування», «загальний рівень саморегуляції») та афективно-ціннісного («загальний показник осмислення життя», «саморозуміння», «самоконтроль») компонентів професійної самосвідомості.

Окрім того, позитивні зміни в системі самосвідомості призвели до позитивних зрушень СПП. У таблиці 3 наведено динаміку копінг-стратегій відразу після завершення після проведеного тренінгу.

Таблиця 3

Динаміка копінг-стратегій після

№	Копінг-стратегії	Середнє значення		Т-критерію Вілкоксона
		До тренінгу М 1	Одразу після тренінгу М 2	
1.	Агресивні дії	9,96	6,01	41*
2.	Асертивні дії	8,5	12,1	44*
3.	Вступ до соціального контакту	6,18	10	31**
4.	Уникнення	12,98	8	28**
5.	Обережні дії	8,5	12,17	44*
6.	Пошук соціальної підтримки	9.4	9.22	-
7.	Маніпулятивні дії	10.15	9.8	-
8.	Імпульсивні дії	9,8	9,84	-
9.	Непрямі дії	8.9	9.11	-

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Зафіксовано зменшення неконструктивних стратегій поведінки, а саме стратегій «агресивні дії» й «уникнення». Статистично зросли показники конструктивних копінг-стратегій, а саме стратегій «обережні дії», «вступ до соціального контакту», «асертивні дії». Стратегії «непрямі дії», «пошук соціальної підтримки» та «імпульсивні дії» й «маніпулятивні дії» залишилися без змін.

Оцінка стійкості змін здійснювалася повторним тестуванням через три місяці після завершення проходження учасниками тренінгової програми. Установлено стійкість набутих стратегій подолання.

Запропонована програма є ефективною, що дає підстави визначити її як один із засобів розвитку адаптаційного потенціалу професійної самосвідомості й стратегій подолання.

ВИСНОВКИ

У роботі подано теоретичне узагальнення й нове вирішення проблеми адаптаційного потенціалу професійної самосвідомості при різних стилях подолаючої поведінки. За результатами дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Самосвідомість розглядають у різних аспектах: структурному, функціональному, професійному, генезисному, регулятивному та ін. Адаптаційний (регулятивний) аспект аналізу самосвідомості наведений недостатньо у літературі. Проте криза в різних сферах функціонування суспільства України призводить до психологічної напруженості особистості, і ресурсом подолання цієї напруженості є саме адаптаційний потенціал самосвідомості, який реалізується в різних утвореннях: біфокальність самосвідомості (баланс «Я»-переживання і «Я»-рефлексії); захисні механізми особистості; емоційна зрілість; метакогнітивні здібності тощо. Важливим адаптаційним утворенням є «стиль подолаючої поведінки». Його генезу й функціонування часто розглядають поза базовими психологічними конструктами. Адаптаційний контекст самосвідомості надає можливість розглядати «стиль подолаючої поведінки» як прояв цілісної організації особистості й формувати та корегувати її опосередковано через цілісну структурну організацію самосвідомості.

2. Виявлено однофакторну структуру поведінкового компонента самосвідомості: при конструктивному стилі подолаючої поведінки – «Саморегуляція життя»; при неконструктивному – «Контрольованість життя».

Структурна організація поведінкового компонента самосвідомості при конструктивному стилі подолаючої поведінки характеризується наявністю ефектів: потенціювання окремих його складових, які посилюють одна одну, створюючи

ефект «компенсації» одних складових іншими; інтеграції окремих складових фактору; диференціювання, тобто наявністю більшої кількості складових одержаного фактору. Отже, наявність ефектів потенціювання, компенсації, інтеграції та диференціювання складових фактору відбиває більш зрілу структуру поведінкового компонента самосвідомості саме при конструктивному стилі подолання напруженості. При неконструктивному стилі подолаючої поведінки структура самосвідомості характеризується наявністю ефекту поляризації окремих компонентів фактору, що, імовірно, призводить до ефекту їх взаємної ретардації. У цілому така структура самосвідомості є більш простою.

Функціонально поведінковий компонент самосвідомості при конструктивному стилі подолання виявляє наступні риси: інтернальний локус контролю особистості; розвинена система саморегуляції, а саме таких її складових, як планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів і гнучкість; готовність до асертивної поведінки.

3. Структурна організація афективно-ціннісного компонента самосвідомості при конструктивному стилі подолаючої поведінки відбивається трьома факторами («Позитивне самоствалення», «Інтерес до себе», «Продуктивність життя») і характеризується більшою диференційованістю (більше визначених факторів та їхньої наповненості складовими). При неконструктивному стилі подолаючої поведінки визначено два фактори структурної організації самосвідомості: «Ставлення з боку інших» і «Повага до себе».

Функціональна організація афективно-ціннісного компонента самосвідомості при конструктивному стилі подолаючої поведінки характеризується наявністю ціннісної саморегуляції, позитивної «Я»-концепції (ставлення до себе), узгодженості мети свого життя й засобів її досягнення.

У цілому особливості структурної та функціональної організації афективно-ціннісного компонента самосвідомості відбивають емоційну зрілість особистості.

4. Структурна організації когнітивного компонента самосвідомості при конструктивному стилі подолаючої поведінки визначається трьома факторами: «Благородність професії», «Позитивне ставлення до професії» та «Просоціальна

спрямованість» – і характеризується монополярністю факторів, що, імовірно, свідчить про наявність ефекту взаємного потенціювання компонентів структури самосвідомості, про їхню інтегрованість.

При неконструктивному стилі подолаючої поведінки когнітивний компонент самосвідомості визначають три фактори: «Професія як можливість самореалізації», «Суперечливість у ставленні до професії» й «Егоцентрична позиція», які є біполярними, що створює ефект «ретардації» (взаємогальмування складових когнітивного компонента).

Ідентичність особистості (когнітивний компонент) при конструктивному стилі подолання не обмежується професійною самореалізацією, виявляє більш широкий діапазон її функціонування в професії, сім'ї та інших сферах буття.

У цілому когнітивний компонент професійної самосвідомості при конструктивному стилі подолання виявляє риси зрілості.

5. При конструктивному стилі подолаючої поведінки цілісна структурна організація самосвідомості визначається чотирма факторами: «Професійне самоставлення», «Чоловіча справа», «Результативність життя» й «Ціннісність» – і характеризується більш розвиненим адаптаційним потенціалом самосвідомості особистості: фактори є монополярними, їх більше, що створює ефекти диференційованості, взаємного потенціювання складових кожного фактору й інтегрованості складових кожного фактору, у структурі кожного фактору подано всі три компоненти самосвідомості (поведінковий, емоційно-афективний і когнітивний). Наявність таких ефектів відбиває більш зрілу структуру самосвідомості особистості.

При неконструктивному стилі подолаючої поведінки цілісна структура організації самосвідомості визначена трьома факторами: «Соціальність», «Самоприйняття» й «Егоцентризм». Структурними особливостями організації такої факторної структури є усічений склад факторів (не всі компоненти самосвідомості входять до кожного фактору), біполярна організація всіх факторів, менша кількість визначених факторів. Така структурна організація самосвідомості пов'язана з недостатньою диференціацією й інтеграцією як структури в цілому, так і окремих її

факторів, а також із наявністю ефекту ретардації (взаємогальмування складових фактору). Таким чином, ідеться про незрілу структурну організацію свідомості особистості.

Отже, подолаюча поведінка може бути зрозумілою в контексті цілісного утворення – самосвідомості особистості.

6. На підставі результатів дослідження було розроблено програму соціально-психологічного тренінгу розвитку професійної самосвідомості.

Мішенями впливу були такі компоненти професійної самосвідомості, як поведінковий (компоненти «саморегуляція», «змістово-життєві орієнтації»), афективно-ціннісний (компонент «самоставлення»), когнітивний (компонент «професійна ідентичність»).

Програму реалізовано у формі соціально-психологічного тренінгу й побудовано на принципах людино-центрованого підходу К. Роджерса.

Вона охоплює чотири наступні блоки: діагностичний, мотиваційний, тренінговий, оцінки ефективності.

Сеттинг СПТ складає: 21 година протягом 7 тижнів, тривалість одного заняття – 1,5 години.

Було доведено ефективність тренінгу: в експериментальній групі спостерігається зростання таких складових самосвідомості, як «планування», «загальний рівень саморегуляції», «саморозуміння», «самоконтроль», «загальний показник осмислення життя» й «позитивне ставлення до своєї професії». Через позитивні зрушення у структурі самосвідомості опосередковано змінилися й копінг-стратегії в бік їхньої конструктивності: зросли стратегії «асертивні дії», «вступ до соціального контакту», «обережні дії» та зменшилися стратегії «агресивні дії» й «уникнення».

Перспектива подальших досліджень полягає у визначенні ролі самосвідомості в забезпеченні загальної зрілості особистості й повноти її функціонування.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:***Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у фахових виданнях України:***

1. Якушева Є. М. Теоретичний аналіз проблеми професійної самосвідомості осіб, діяльність яких пов'язана з особливими умовами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»* (937). 2011. С. 333–336.

2. Якушева Є. М. Особливості поведінкового компоненту професійної самосвідомості співробітників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів МНС України з різними рівнями конструктивності стратегій подолаючої поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»* (1009). 2012. С. 247–249.

3. Якушева Є. М. Когнітивний компонент професійної самосвідомості співробітників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів МНС України з низьким рівнем конструктивності стратегії подолаючої поведінки. *Психологічні науки: проблеми і здобутки* : тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Додаток 1 до № 1, том I. 2012. С. 443–448.

4. Якушева Є. М. Розвиток рівня конструктивності стратегій подолаючої поведінки у співробітників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів МНС України шляхом психологічного тренінгу. *Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології» Національного університету цивільного захисту України*. 2012. С. 176–183.

5. Якушева Є. М. Особливості професійної самосвідомості фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України з різним рівнем конструктивності стратегій подолаючої поведінки. *Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології» Університету цивільного захисту України*. Вип. 14. Част. 2. 2013. С. 406–413.

6. Якушева Є. М. Взаємозв'язок структури самоствалення і рівня конструктивності стратегій подолаючої поведінки у осіб, чия діяльність пов'язана з особливими умовами. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький*

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Додаток 2 до вип. 35. Том I (13): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». 2015. С. 432–438.

7. Якушева Є. М. Вплив психологічного тренінгу на підвищення рівня конструктивності стратегій подолальної поведінки у працівників ДСНС України. *Збірник наукових праць «Науковий вісник Херсонського державного університету»*. Серія «Психологічні науки». Вип. 3. Т. I. 2018. С. 159–163.

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

1. Якушева Є. М. Проблеми дослідження психологічних особливостей професійної самосвідомості суб'єктів у екстремальних умовах діяльності. *European humanities studies: State and Society*. Issue 2. Krakow, Poland : International Publishing, 2018. Pp. 106–115.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Якушева Є. М. Проблемы изучения профессионального самосознания (теоретический аспект). *Матеріали Міжнародної молодіжної наукової конференції «Вектори психології 2010» (12-13 квітня, Харків, 2010 р.)*. Харків, 2010. С. 292–294.

2. Якушева Є. М. Поведінковий компонент професійної самосвідомості працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС: факторна структура. *Матеріали Міжнародної молодіжної наукової конференції «Вектори психології 2011»*. Харків, 12–13 квітня, 2011 р. С. 202–204.

3. Якушева Є. М. Поведінковий компонент професійної самосвідомості співробітників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів МНС. *Матеріали науково-практичної конференції студентів і молодих вчених «Психологія в сучасному світі»*, Харків, 12–13 травня 2011 р. С. 48.

4. Якушева Є. М. Когнітивний компонент професійної самосвідомості співробітників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів МНС. *Тези доповідей науково-практичної конференції студентів і молодих вчених «Психологія в сучасному світі», м. Харків*. Харків : ХАІ, 22–23 березня 2012 р. С. 43.

5. Якушева Є. М. Методологічні основи тренінгової програми корекції професійної самосвідомості працівників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів МНС України з низьким рівнем конструктивності стратегії подолаючої поведінки. *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Харківська школа психології: наукова спадщина і сучасність»*. Харків, 2012. С. 212–213.

6. Якушева Є. М. Використання психотерапевтичних методів у тренінгу, спрямованому на розвиток компонентів професійної самосвідомості у працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Психологічне консультування та психотерапія: виклики сучасності» (15-16 листопада 2019)*. Харків, 2019. С. 157–160.

АНОТАЦІЯ

Якушева Є. М. Особливості структури професійної самосвідомості особистості при різних стилях подолаючої поведінки. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню особистості особливостей структури професійної самосвідомості при конструктивному і неконструктивному стилях подолаючої поведінки. Самосвідомість розглядається у адаптаційному (регуляторному) контексті, який надає можливість розглядати «стиль подолаючої поведінки» як прояв цілісної організації особистості, й формувати та корегувати її опосередковано через цілісну структурну організацію самосвідомості.

Проаналізовано структурну і функціональну організації когнітивного, поведінкового та афективно-ціннісного компонентів професійної самосвідомості. При конструктивному стилі подолання визначено такі ефекти цілісної структурної організації самосвідомості, як «потенціювання», «диференціювання», «інтегрування» та «компенсація» складових компонентів самосвідомості. Наявність таких ефектів відбиває більш зрілу структуру. При неконструктивному стилі – це ефекти «поляризації» та «ретардації» складових компонентів самосвідомості. Тобто, йдеться про незрілу структурну організацію свідомості. Також виявлено феномен «усіченого складу» факторів структурної організації самосвідомості при неконструктивному стилі подолання, що значно знижує їх адаптаційний потенціал.

Розроблено програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток професійної свідомості.

Ключові слова: самосвідомість особистості, адаптаційний ресурс, структура професійної самосвідомості, стиль подолаючої поведінки, тренінг розвитку самосвідомості.

ABSTRACT

Yakusheva Y. M. Features of structure of professional self-awareness of an individual in different styles of coping behavior. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for a scientific degree of the candidate of psychological sciences in the major 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to research of features of structure of professional self-awareness of an individual at various style of coping behavior. The partial features (behavioral, affective-value and cognitive) components of the professional self-awareness of the individual in different styles of coping behavior are determined.

Self-awareness is considered in an adaptive (regulatory) context. An important adaptive formation is the "style of coping behavior". Its genesis and functioning are often considered outside the basic psychological constructs. The adaptive context of self-awareness provides an opportunity to consider the "style of coping behavior" as a manifestation of a holistic organization of personality, and to form and adjust it indirectly through a holistic structural organization of self-awareness.

As a result of empirical research the one-factor structure of a behavioral component of self-awareness is revealed. The structural organization of the behavioral component of self-awareness in a constructive style of coping behavior is characterized by the presence of effects: potentiation of its individual components, which reinforce each other, creating the effect of "compensation" of some components to others; integration of individual components of the factor; differentiation – presence of a larger number of components of the resulting factor. Thus, the presence of the effects of potentiation, compensation, integration and differentiation of the components of the factor reflects a more mature structure of the behavioral component of self-awareness in a constructive style of coping tension. With a non-constructive style of coping behavior, the structure of self-awareness is characterized by effect of polarization of individual components of the factor, which probably leads to the effect of their mutual retardation. In general, this structure of self-awareness is simpler.

The structural organization of the affective-value component of self-awareness in the constructive style of coping behavior is characterized by greater differentiation (more

defined factors and their content). With a non-constructive style of coping behavior, two factors of structural organization of self-awareness are identified: "External attitude " and "Self-respect".

The structural organization of the cognitive component of self-awareness in a constructive style of coping behavior is characterized by monopolarity of factors, which probably indicates the effect of mutual potentiation of their integration. In the unconstructive style of coping behavior, the cognitive component of self-awareness is determined by the factors, which are bipolar, creating the effect of "retardation" (mutual inhibition) of cognitive components. The identity of the individual (cognitive component) in the constructive style of coping is not limited to professional self-realization, reveals a wider range of its functioning in the profession, family and other spheres of life. In general, the cognitive component of professional self-awareness in a constructive style of coping reveals traits of maturity.

In the constructive style of coping behavior, the holistic structural organization of self-awareness is characterized by more developed adaptive potential of self-awareness: factors are monopolar, they are more numerous, which creates the effects of differentiation, mutual potentiation of components of each factor and integration of components of each factor, the structure of each factor presents all three components of self-awareness (behavioral, emotional-affective and cognitive). The presence of these effects reflects a more mature structure.

With a non-constructive style of coping behavior, the structural features of the organization of this factor structure are truncated composition of factors (not all components of self-awareness are included in each factor), bipolar organization of all factors, a smaller number of certain factors. This structural organization of self-awareness is associated with insufficient differentiation and integration of both the structure as a whole and its individual factors, as well as the presence of the effect of retardation (mutual inhibition of the components of the factor). Therefore, it is an immature structural organization of consciousness.

Based on the results of the study, a program of socio-psychological training for the development of professional self-awareness was developed. It covers the following four blocks: diagnostic, motivational, training, performance evaluation. The effectiveness of the training was proved.

The prospect of further research is to determine the role of self-awareness in ensuring the overall maturity of the individual and the completeness of its functioning.

Key words: self-awareness of the individual, adaptive resource, structure of professional self-awareness, style of coping behavior, training of self-awareness development.